

UDK 811.163.6'366.52:811.162.3'366.52

Petra Stankovska

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

petra.stankovska@ff.uni-lj.si

SLOVNIČNI, BIOLOŠKI, GENERIČNI SPOL TER SODOBNA RABA V SLOVENŠČINI IN ČEŠČINI

Prispevek se ukvarja z načinom izražanja biološkega spola in njegovega razmerja do slovničnega spola v sodobnih slovenskih in čeških besedilih s posebnim ozirom na pravilnike Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Filozofske fakultete Karlove univerze v Pragi. Raziskava se kontrastivno posveča izbranim slovničnim prvinam obeh jezikovnih sistemov, sporočevalni funkciji jezika v besedilu in smiselnosti oziroma načinu uresničevanja spolno občutljive rabe jezika v čeških in slovenskih besedilih.

Ključne besede: spolno občutljiva raba jezika, samostalnik, slovnični sistem, besedilo, funkcijska zvrst

The article deals with the way of expressing biological sex and its relation to grammatical gender in contemporary Slovenian and Czech texts, with special attention to the rules of the Faculty of Arts of the University of Ljubljana and the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. The research focuses on select grammatical elements of the two language systems, the communicative function of language in a text, and the reasonableness and ways to implement gender-fair language use in Czech and Slovenian texts.

Keywords: gender-fair language, noun, grammatical system, text, text type

1 Uvod

Slovnični sistem in besedni zaklad slovenščine in češčine sta si zaradi sorodnosti blizu, tako da je veliko istovrstnih pojavov podobnih. Pri primerjavi dveh jezikov lahko izhajamo iz posameznih sistemskih razmerij in formalno-pomenskih enot, po drugi strani je prvotna in najpomembnejša funkcija jezika sporazumevanje s pomočjo besedil z različnimi komunikacijskimi cilji in funkcijami, ki pogosto vplivajo na izbiro jezikovnih sredstev (Čechová idr. 1997: 50–59). V prispevku bomo predstavili in skušali razumeti kategorijo slovničnega spola v češčini in slovenščini tako z jezikovnosistemskega kot tudi s sporočevalnofunkcijskega vidika.

2 Kategorija slovničnega spola

Slovenščina in češčina sistemsko obvezno določata slovnični spol samostalnikom in ga morfološko izražata tudi na skladenjski ravni (pridevniki, zaimki, nekateri števniki, glagoli) z ujemanostjo. Samostalnike glede na povezavo med slovničnim in biološkim spolom lahko razvrstimo v tri skupine: a) samostalniki, ki označujejo

predmete, dejanja, lastnosti ipd., pri katerih slovnični spol ne izhaja iz biološkega: *stol* (m), *miza* (ž), *drevo* (s) ipd. Slovnični spol ni vezan na entiteto, ki jo označuje leksem, kar vidimo pri primerjavi s češkimi ustreznici, ki so lahko drugega slovničnega spola: *židle* (ž), *stůl* (m), *strom* (m); b) samostalniki, ki označujejo osebe ali živali, s slovničnim spolom, ki lahko izhaja iz biološkega spola – moški ali ženski ter srednji za označevanje neodrastih osebkov: *žena*, *muž*, *dítě* ali *kočka*, *kocour*, *kotě*, lahko pa posebne različice poimenovanja za nekatero kategorijo ni, npr. v slovenščini za mladiča mačke: *ženska*, *moški*, *otrok*, ampak *mačka*, *mačkon*; c) samostalniki enega slovničnega spola lahko kot nadpomenke nezaznamovano označujejo osebe obeh spolov: *člověk* 'človek' (= *muž* 'moški', *žena* 'ženska') ali *sourozenec* 'sorojenec' (= *bratr* 'brat', *sestra* 'sestra') idr., pri živalih pogosto najdemo poimenovanje enega slovničnega spola za samca in samico hkrati: *vrabec* 'vrabec' (m), *krysa* 'podgana' (ž), *moucha* 'muha' (ž) idr. (MČZ 1986: 32–35).

3 Naravna raba generičnega moškega, ženskega in srednjega spola – abstrakcija in jezikovna ekonomija

Takšno »neuravnoteženost« v obstoju poimenovanj za osebe moškega in ženskega spola, ki je v jeziku nastala zaradi naravnih potreb pri komunikaciji, sistem obeh jezikov rešuje z rabo generičnega moškega, ženskega ali srednjega spola. Če obstaja »krovni« samostalnik za oba spola, zaradi jezikovne ekonomije izberemo tega namesto dveh besed, npr.: *Imaš kakšnega sorojenca?* namesto *Imaš brata ali sestro?* ali *Človek vpliva na naravo* namesto *Moški, ženske in otroci vplivajo na naravo*. Ravno tako kmet najbrž pove, da »redi krave, ovce, kokoši in kunce« namesto da »redi krave in bike, ovce in ovne, kokoši in peteline, kunce in njihove samice«, čeprav zagotovo ima tako samce kot samice teh živalskih vrst; s sporazumevalnega vidika in ob določeni meri jezikovne abstrakcije, je to nepotrebno in celo moteče. Če »krovna nadpomenka« ne obstaja, je v sistemu jezika določeno poimenovanje z enim slovničnim spolom, ki se generično uporablja za osebe obeh bioloških spolov – v tem primeru so to *krava* (ž), *ovca* (ž), *kokoš* (ž), *kunec* (m). Poimenovanje za osebek drugega spola je v takem primeru vedno zaznamovano in se uporabi le takrat, ko je s komunikacijskega vidika (zaradi namena in cilja komunikacije) potrebno dodatno poudariti prisotnost osebkov prav tega spola.

4 Uporaba jezikovnih sredstev v besedilih različnih zvrsti in sporočevalnega namena

V besedilih določene funkcijske zvrsti¹ smo eno entiteto navajeni označevati tako, v besedilu druge zvrsti pa lahko drugače. Jezikovna ekonomija in potreba po razločnosti nam narekujeta, da se izrazimo bolj natančno pri stvareh, ki so bolj vsebinsko pomembne, pri drugih pa ne zahajamo v nepotrebne podrobnosti. Pri označevanju oseb s samostalnikom slovničnega spola, ki bi se ujemal z biološkim, je situacija podobna. V nekaterih besedilih je raba posebnih slovničnih oblik za ženske in moške zaželena

¹ Funkcijsko zvrst razumemo v okviru češke stilistične tradicije, ki jo je delno prilagodil in v slovenistiki uveljavil J. Toporišič (2000: 27–32 in 834–838).

in se uporablja zaradi olike, npr. vabila, nagovori, nujna iz praktičnih razlogov zaradi natančnosti, npr. osebni dokumenti ali umetnostna besedila, v katerih je treba določiti osebe, ali zaradi obravnavane teme, npr. študija o boleznih maternice bo najbrž govorila o *ženskah bolnicah*; v takšnih primerih ni smiselno uporabljati krovni izraz za osebe obeh spolov.

Za besedila administrativne zvrsti (navodila, predpise, pravilnike ipd.), ki so namenjena širši javnosti, se tradicionalno uporablja generični moški spol² brez posebne oznake, da samostalniki moškega spola v besedilu označujejo tudi ženske (saj ob predpostavljajanju naravne mere jezikovne abstrakcije in osnovne izkušnje z delovanjem jezikovnega sistema to ni potrebno – gl. *človek* (m) = *moški*, *človek* (m) = *ženska*, *človek* (m) = *otrok*), sicer pa je v novejših besedilih pri prvi pojavitvi samostalnika v generičnem moškem spolu mestoma navedena tovrstna opomba.

5 »Spolno občutljiva raba jezika« oziroma »genderově vyvážené vyjadřování«

Nastajanje strokovne literature in bolj aktivni poskusi uvesti v prakso spolno občutljivo rabo jezika segajo v češki in slovenski tradiciji v sredino devetdesetih let 20. stoletja, in ker sta si češčina in slovenščina sistemsko, leksikalno in po kulturnozgodovinskem ozadju precej podobni, so razmere in rešitve dokaj primerljive.³

V Sloveniji je sredi devetdesetih let potekala javna razprava o možnosti in smiselnosti uporabe oblik za oba spola namesto generičnega moškega v besedilih javnega značaja;⁴ s poskusom je bilo ugotovljeno, da takšna rešitev ni smotrna, ker so besedila, zapisana hkrati v obeh oblikah, manj pregledna kot tista v generičnem moškem spolu (Stabej 1997: 66–68). Več kot dvajset let kasneje je ideja o uporabi ženskega spola kot generičnega (najbrž po vzoru nekaterih angleških in nemških besedil), ki bi se redno izmenjeval z moškim generičnim spolom v notranjih predpisih FF UL, po zelo hitri obravnavi na senatu FF UL in v posebni komisiji, ustanovljeni za presojo tega vprašanja,⁵ postala resničnost jeseni 2018.

² Uporabo generičnega moškega spola v slovenščini je posrečeno opredelil M. Stabej: »Vzrok zanj gre iskati po eni strani v tradiciji, po drugi pa v slovnici kategoriji spola, ki zadeva samostalniko in pridevniško besedo ter glagol in nezaznamovanost moške slovnice oblike npr. pri ujemanju zloženega osebka s povedkom ni samo raba, ki bi jo bilo mogoče po ideološkem načrtu spremeniti, ampak je dejstvo: taka je sintagmatska podoba slovenskega jezika.« (Stabej 1997: 63).

³ Za razliko od primerjave z germanskimi ali romanskimi jeziki, pri katerih se je večinoma težko posluževati sprejetih rešitev kot vzora zaradi jezikovnih razlik (Kranjc, Ožbot 2013: 234).

⁴ Pobuda je izšla iz vladnega Urada za žensko politiko, ki je leta 1994 pripravil dokument *Temeljna izhodišča prizadevanj za odpravo seksistične rabe jezika*, o katerem se je M. Stabej izrazil kot o politični zadevi, ki »je imela politično zaledje oz. kritje v ustreznih priporočilih Sveta Evrope, ki so bila za Slovenijo kot članico te evropske ustanove interpretirana kot obvezna« (Stabej 1997: 62).

⁵ Z različnih vidikov so o tem dogajanju poročali tudi v dnevnem tisku, morda najbolj pregleden prispevek z argumentirano kritiko celotnega procesa in rabe generičnega ženskega spola v notranjih predpisih FF UL ter z opisom postopka je podala slovenistka Saška Štumberger (Štumberger 2018a in 2018b).

Na Češkem je od sredine 90. let⁶ najbolj opazna zagovornica spolno občutljive rabe jezika Jana Valdrová, ki je v zadnjih 20 letih objavila nekaj razprav o tej problematiki, monografijo in priročnik z navodili za tovrstno rabo češčine. V izogib uporabi moških generičnih oblik pri samostalnikih, ki nimajo ženske oblike, predlaga na primer uporabo opisa s pridevnikom, torej namesto *ta žena je génius* formulacijo *to je geniální žena*, pri ostalih samostalnikih pa dosledno uporabo izrazov obeh spolov *pracovník a pracovnice* oziroma *redaktor/ka* (Valdrová, Knotková-Čapková, Paclíková 2010: 34–35); niti omenjena pa ni možnost uporabe generičnega ženskega spola v češčini.⁷

6 Primeri besedil administrativne zvrsti – pravilniki FF UK in FF UL

V pravilnikih FF UK se tradicionalno uporablja generični moški spol brez posebnih razlag tudi v primeru, ko je v danem trenutku na določenem položaju ženska, kot vidimo spodaj⁸ – v besedilu se dosledno uporablja oblika *děkan*, šele pod podpisom dekanje je navedena ženska oblika *děkanka*, ko ne gre več za univerzalno rabo naziva, ampak za rabo, povezano s konkretno nosilko naziva. Razlog je očitno v principu administrativnih besedil, ki naj bi bila čim bolj nevtralna in pregledna ter naj ne bi poudarjala osebnosti avtorja (Čechová idr. 1997: 168–175):

Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta
Opatření děkana č. 10/2014
Pravidla pro evidenci, odevzdávání, obhajování a zveřejňování
závěrečných prací

[...]

7. Vedoucím bakalářské práce může být pouze absolvent alespoň magisterského studijního programu či jeho obdoby. Vedoucím diplomové práce může být pouze absolvent doktorského studijního programu či jeho obdoby. V odůvodněných případech může děkan na základě žádosti vedoucího příslušné základní součásti fakulty z tohoto pravidla učinit výjimku.

[...]

V Praze dne 24. 6. 2014
 doc. Mirjam Friedová, Ph.D.
děkanka FF UK

Besedilo notranjega predpisa Filozofske fakultete Karlove univerze je bilo izbrano zaradi formalne primerljivosti inštitucije s slovensko Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani (obe sta v svojih državah najstarejši in največji tovrstni ustanovi). Na FF UK so tudi najnovejša besedila iz leta 2018 oblikovana v moškem generičnem spolu, zato si dodatno oglejmo še situacijo na ustanovi, kjer je zaposlena gurujka češkega »genderově vyváženého vyjadřování«, dr. Jana Valdrová, na Pedagoški fakulteti

⁶ Tudi za Češko so veljala enaka priporočila Sveta Evrope, ki so sprožila v Sloveniji poskuse vpeljati rabo obeh slovnicih oblik v besedila javnega značaja (prim. opombo 5).

⁷ Ko se je pred časom (2017) najbrž zaradi nerodnosti novinarja pojavilo po navedbi ženske zmagovalke (biatlonke) športne ankete še ime moškega kolega, kar je spominjalo na uporabo generičnega ženskega spola, je to povzročilo jasen zavračajoči odziv eventualne možnosti take rabe z argumentacijo, da označevanje moškega s samostalnikom ženskega spola nasprotuje jezikovnemu sistemu češčine (Oliva 2017).

⁸ Izbrani odlomki pravilnika 2014-10 (za leto 2014) FF UK <https://www.ff.cuni.cz/fakulta/predpisy-a-dokumenty/opatreni-dekana/> (dostop 8. 12. 2018).

Južnočeške univerze v Čeških Budějovicah, saj predpostavljamo, da se na tej ustanovi pod njenim vplivom lahko bolj progresivno uvaja spolno občutljiva raba češčine. Ob pregledu spletne strani ugotovimo, da je bil še v letu 2017 povsod uporabljen le generični moški spol, leta 2018 je bil na FF UJ objavljen razpis za *dekana/-njo* (<http://www.ff.jcu.cz/uredni-deska>), vendar poročilo o njegovih rezultatih govori o *dekanu* – morda zato, ker je bil izbran moški; enako se glasijo tudi kasnejši notranji pravilniki. Na Pedagoški fakulteti JU pa se l. 2017 še srečujemo z dokumenti *dekana* (https://www.pf.jcu.cz/documents/deans_proceedings/), v letu 2018 z dokumenti *dekana/-nje*, čeprav je na čelu fakultete ista oseba – moški, v besedilu dokumentov se pa uporablja generični moški spol.

V nasprotju s situacijo na čeških ustanovah na spletni strani Filozofske fakultete UL najdemo objavljeno najnovejšo različico Pravilnika o zaključku študija na univerzitetnih programih prve stopnje, zapisano v generičnem ženskem spolu:

I. Splošne določbe

[...]

2. člen

V pravilniku uporabljen ženski slovnčni spol (študentka, učiteljica itn.) se nanaša na kateri koli spol.

III. Izbira mentorice

10. člen

Študentka izbere mentorico (in somentorico) iz vrst habilitiranih visokošolskih učiteljic, ki so vključene v izvajanje vpisanega študijskega programa. Somentorico diplomskega dela lahko v soglasju z mentorico in predstojnico oddelka izbira tudi izven oddelka ali fakultete, ne glede na to, ali je somentorica vključena v izvajanje študijskega programa. Mentorica (in somentorica) je lahko docentka, izredna profesorica ali redna profesorica.

7 »Genderový management jazyka« in vprašanje recepcije generičnega ženskega spola v administrativnih besedilih, zapisanih v slovenščini

V češkem spletnem Slovarju tujk pod geslom »Genderový management jazyka« najdemo razlago, da »gre za tako početje, ki je usmerjeno v spolno občutljivo rabo jezika in se uresničuje prek navodil, priporočil in določil, ki naj bi zagotovila enakopravno obravnavanje žensk in moških v jeziku«. Formulacija »zagotoviti enakopravno obravnavanje žensk in moških v jeziku« je verjetno nerodno izražena misel, da naj bi se v besedilih (ne v jeziku!) enakovredno obravnavale ženske in moški s pomočjo jezikovnih sredstev. V jeziku samem kot sistemu bo težko katerikoli »jezikovni menedžer« spreminjal npr. sistem poimenovanj živih bitij tako, da bo dosledno spolno uravnotežen (gl. zgoraj), sicer pa oblika definicije močno spominja na jezikovno intervenco in preskripcijo, kar predpostavlja sprejetje predlaganega koncepta (v tem primeru koncepta spolno občutljive rabe jezika), ki »je stvar konsenza, politične situacije in načina mišljenja, ki v določeni družbi prevladuje v danem trenutku, pri čemer ni mogoče odločiti, kateri koncept je v določeni situaciji bolj primeren. Pa vendarle, vloga jezikoslovja bi morala biti zagotavljanje sprejemljivosti teh konceptov« (Cvrček 2008: 26).

Praktičen rezultat takšnega jezikovnega upravljanja je uporabljeni ženski generični spol v novih pravilnikih FF UL (2018), ki se je najbrž pojavil kot mehanično posnemanje

jezikovne rabe v angleško (in precej omejeno nemško) govorečem okolju. Vendar pa se jezikovnosistemska in poimenovalna situacija v slovanskih jezikih (*človek* = *ženska, moški, otrok*) precej razlikuje od angleške (*man* = *woman, man, child*), spol se v angleškem besedilu administrativne zvrsti redko izraža; večinoma se lahko predmetni zaimsek izpusti, pa je popolnoma drugače kot v slovanskih jezikih, ki se težko izogonejo označevanju oseb z jezikovnimi sredstvi z določenim slovničnim spolom. Zato generični moški spol kot nezaznamovani sistemsko rešuje problem »enakopravnega obravnavanja moških in žensk v jeziku«, ker je nadpomenka *človek* moškega slovničnega spola, označuje pa lahko tako žensko kot moškega; ženski slovnični spol ostaja rezerviran za osebe ženskega spola. Posledično pri branju besedila, zapisanega v »generičnem ženskem spolu«, bralec avtomatično pomisli samo na osebe ženskega spola. Za empirični dokaz takšnega dojetja pa bo potrebno raziskati besedilo v generični ženski obliki; pri tem bi se ugotavljalo, koliko bralcev bi besedilo nagovorilo kot moške oziroma ženske.⁹

Ker bi jezikoslovje moralo ugotavljati sprejemljivost predlaganih jezikovnih konceptov (Cvrček 2008: 26), menim, da ob razumevanju jezika kot smiselnega, logičnega in povezanega sistema, ki bi govorcem moral služiti k čim bolj jasni in učinkoviti komunikaciji, je uporaba generičnega ženskega slovničnega spola za oba spola (zavestno se izogibam besedni zvezi »vsí spoli«, ki je uporabljena v pravilniku FF UL, njena neustreznost pa komentirana v Štumberger 2018b) v slovanskih jezikih z jezikovnega vidika popolnoma nesistemska, zato je ni smotno vpeljevati.

VIRI IN LITERATURA

- Václav CVRČEK 2008: *Regulace jazyka a Koncept minimální intervence*. Praha: NLN.
- Marie ČECHOVÁ idr. 1997: *Stylistika současné češtiny*. Praha: ISV.
- Simona KRANJC, Martina OŽBOT 2013: Vloga spolno občutljivega jezika v slovenščini, angleščini in italijanščini. *Družbena funkcijskost jezika (vidiki, merila, opredelitve)*. Ur. A. Žele. Ljubljana: Znanstvena založba FF (Obdobja 2013). 233–9.
- Karel OLIVA 2017: Čeština s Olivou: Gábina je nejlepší úplně ze všech! *Novinky* 16. 5. 2017. Na spletu.
- Jan PETR (ur.) 1986: *Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia.
- Marko STABEJ 1997: Seksizem kot jezikovnopolitični problem. 33. *SSJLK*. Ur. A. Derganc. Ljubljana: Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 57–68.
- Saška ŠTUMBERGER 2018a: Transspolnost v slovenščini: Bomo nekoč pisali »povabili_e so ga_jo k sodelovanju«? *Portal plus* 12. 4. 2018. Na spletu. Dostop 8. 12. 2018.

⁹ Podobno raziskavo je izvedla Jana Valdová za besedila, zapisana v generičnem moškem spolu – čeprav je bilo število respondentov zadostno (572), je treba razmisliti tudi o njihovi izkušnji z jezikom različnih vrst, saj so bili respondenti otroci in najstniki, stari od 10 do 18 let (Valdová 2008).

Saška ŠTUMBERGER 2018b: Transspolnost na »filofaksu«: študentka Janez Novak, padli ste na izpitu pri profesorici Božo Repe! *Portal plus* 29. 5. 2018. Na spletu. Dostop 8. 12. 2018.

Jože TOPORIŠIČ 2000⁴: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

Jana VALDROVÁ 2008: »Žena a vědec? To mi nejde dohromady.« Testy generického maskulina v českém jazyce. *Naše řeč* 91/1. 26–38.

Jana VALDROVÁ, Blanka KNOTKOVÁ-ČAPKOVÁ, Pavla PAČLÍKOVÁ 2010: *Kultura genderově vyváženého vyjadřování*. Na spletu. Dostop 8. 12. 2018.

SUMMARY

The article attempts to reflect the role of the generic masculine in Czech and Slovenian, its relation to the language system, and its function in various texts. It focuses on administrative texts of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague and the Faculty of Arts of the University of Ljubljana, comparing them to the requirements for gender-fair language use and the introduction of a generic feminine—something that due to the language system is inappropriate for Slavic languages, in which the feminine used for human beings is marked.

